

E

Euskal herriak historian zehar ezaugarri izan dituen balio-sistemekin eta jokabideekin konektatu behar gaitu berriro. Euskal kulturaren K da “euskal eredu berria” bideratu behar duena, herri gisa ditugun indarretan oinarritua: lehiakortasuna solidaritatean. Geure identitateak begiratzea errealtateari etorkizun desberdina ikusteko eta horretarako euskara ezinbestekoa da. Besteen begirada bera aplikatzen badugu, ezingo dugu geurea eta ezberdina den ezer ikusi. Bide horretan, euskarak zer papera jokatu behar duen ere erabaki behar dugu. Azken bolada honetan, euskara eta lehiakortasun sistema bi gauza erabat ezberdinak direla ematen bait du.

Giltza-hitzak: Euskara. Berrikuntza soziala. Balioak. Narratibak. Nazio marka.

1. Sarrera

Euskal gizarteak azken hamarkadetan bizi izandako eraldaketa sozial, ekonomiko eta kulturalak hainbat adierazle bikain agertzen ditu zailtasun handieneko testuinguru batean. Industria-kolapsoari, langabezia-tasa oso altuei, diktadura frankistaren amaierari eta erakunde-sare berria eraikitzeari 78 urtetik, giza eskubideen etengabeko urraketak eta indarkeria bereizi gabea gehitzen zitzaizkien. Antzeko egoerak bizi izan dituzten gizarterik gehienak ez dira gai izan hain testuinguru konplexu eta negatiboari buelta emateko.

Alabaina, euskal gizarteak modu harrigarrian erantzun zien mehatxu eta erronka hauei guztiei. Garai hartako aholku nagusiei (desindustrializazioa eta politika neoliberalak) jarraitu ordez, Euskadik beste aukera bat egin zuen, hain zuzen ere, bere manufaktura-egitura birsortzea, kooperazio publiko-privatuko sistema berriak eta aberastasunaren banaketa bidezkoagoan oinarritutako lehiakortasun-ereduak (esate baterako, ekonomia sozial eta kooperatiboak bultzatutakoak) diseinatzea.

Harrigarriena, aldi historiko honetan bertan, euskal gizartea gai izan zela euskara desagerpen-prozesua geldiarazteko eta biziberritze prozesua martxan jarri.

Nahiz eta une honetan euskal gizarte osoak aurrez aurre hainbat zailtasun eta erronka izan (euskararen erabilpena adibidez), adierazle hauek erakusten dute badela gizarte, ekonomia eta ingurumenaren ikuspegitik jasagarria den garapen eredu bat, balioa eman eta etorkizunerantz proiektu daitekeena herrialde marka gisa.

Azken hamarkadan mendebaldeko herrialdeetan bizi izandako aldaketek inoiz baino gehiago eskatzen dituzte garapen alternatiboa eta ebidentzia empirikoa duten ereduak, lehiakortasun ekonomikoa oreka soziala eta kulturalarekin konbinatzen dutenak. Testuinguru honetan, eta dituen neurri eta muga instituzionalak dituela, euskal herriak (bere gizarte-erakunde, enpresa, eta instituzioek) aukera historikoa du nazioartean proiektatzeko merkatu globalean lehiakorra den giza garapen eta gizarte berrikuntzako eredu gisa.

Prozesu honek ez du soilik kanpoko dimentsioa, ekarpen handia egin diezaiokio barne gogoetari, batetik, dugun gizarte ereduaren inguruan eta, bestetik, nola egin aurre intentsitate berritzaile berarekin gaur egun aurrean ditugun erronkei.

2. Euskal eraldaketa

Eraldaketa-prozesu hau gizarte berrikuntzaren gauzatze kolektibo handi gisa soilik uler daiteke. Denbora luzez, ikuspegi guztiz ekonomiko eta kuantitatibotik ulertzen saiatu gara, baina beti genuen sententzia ez ginela ari historia bere osotasunean kontatzen.

80ko hamarkadan bizi izandako lehen fasean lehiatzen ikasi genuen, inbertsio garrantzitsuak eginez hezkuntza-arloan eta makinaria eskuratzen gure enpresa-sarea lehiakorrago bihurtzeko; baina, aldi berean, euskal erakunde-sare berria sortzeko garaia izan zen, gure tresna finantzarioak, hainbat eta hainbat familiak ikastolen mugimendua -hamarkada ilunenetan adore handiz sortua- bultzatzeko aldia, hezkuntza-sistema publikoa, Osakidetza eta Emakunde eratzarekin batera.

Bigarren fasea (90eko hamarkada) lehiatzen eta aldi berean kooperatzen ikastea zentratu zen. Michael Porterrekin elkarlanean ekindako Klusterren estrategiaren eta espezializazio adimendunaren garaia izan zen. Baina, aldi berean, lehendabiziko lankidetzaren publiko-pribatu handien unea izan zen hainbat arlotan: enpleguaren sorkuntza, azpiegiturak,

inbertsioa hezkuntzan eta euskararen formakuntzan, edota oinarriko dirusarrerak bermatzeko sistemaren sorkuntza.

Bereziki, aipatu behar dugu Bilboko Guggenheim museoa sortzearen aldeko apustua ez litzatekela ulertu beharko modu isolatuan, hamarkada hartan eraikitako berrikuntza-ekosistematik kanpo, baizik eta lehiakortasun- eta modernotasun-irudi berria nazioartean proiektatu nahi zuen herrialde baten strategiaren emaitzarik arrakastatsuenetako baten gisa. Urteak pasa ahala, geroz eta nabarmenagoa da bere indar sinboliko eta komunikatzailearen zati handi bat zailtasun izugarriko egoera batean euskal herriak izandako eraldaketa bikaintasunez ordezkatzearan sortzen dela.

Milurteko berriarekin abian jarri dugun azken fasea, eta oraindik sartuta gaudena, kooperazioan berritzen ikasteari eskaini zaio, gizarte osoa inplikaturaz zeregin honetan. Teknologia-zentroen fusio urteak dira, Innobasqueren sorkuntza berrikuntzaren euskal ekosistemaren lotura-tresna gisa, baina, aldi berean, munduak berrikuntza gastronomikoagatik ezagutzen gaituen garaia da, euskara munduaren profesionalizazioa, Ikerbasque bultzatu dugun eta indarkeria bukatzea lortu dugun garaia.

Agirre Lehendakaria Centerren prozesu hau aztertzen ari gara diziplina anitzeko ikuspegitik, dimentsio soziala, ekonomikoa, ingurugiroa eta giza eskubideak integratuz. Euskal esperientziaren elementu giltzarriak identifikatu eta kontrastatu ahal izan ditugu nazioarte mailan pentsamendu-zentro nagusiekin, eta konturatu gara Euskadiko berrikuntzaren faktore bereizleak, nagusiki, dimentsio soziala eta kulturala duela.

Ikuspegi ekonomiko tradizional batetik, erraz esplikatu dezakegu nola gertatu den berrikuntza prozesu hau, zein izan ziren erabaki estrategikoak (industria manufakturaaren aldeko apustua, inbertsioa hezkuntzan eta gizarte babesean, espezializazio adimenduna), baina faktore sozial eta kulturalik gabe ezin dugu erantzun zergatik hartu ziren hain erabaki ezberdinak, antzeko egoeretan beste herri batzuek hartu zituztenekin alderatuta (Ibarretxe, 2015). Adibidez zergatik erabaki zuen euskal gizarteak euskara biziberritzea lehentasuna zela, izugarriko inbertsio publikoak eta pertsonal bideratzen krisi larri baten egoeran. Neurri batean, kuantifikagarria dena ezagutzen dugu, proiektuak eta erabakiak, baina ez dugu ezagutzen elementu ukiezinen funtzionamendua eta kualitatiboa dena (Espiau, 2017).

Faktore kulturalaz dihardugunean, edota Kulturaren Kz euskaraz, ez gara bakarrik ari adierazpen kulturalaz, ari gara hainbat narratiba kolektibotan adierazitako balio sistemaz, herri gisa definitzeko erabiltzen ditugunak eta historian zehar hartzen joan garen erabakiak azaltzen dituztenak. Gizarte bat autodefinitzen den eta egoera jakinen aurrean jokatzeko duen modua da. Kultur faktore hau ez balitz, K hau ezean, gizarte guztiek antzera erantzun luke erronka berberen aurrean. Beraz, ALCEK iradoki nahi du euskal kulturaren K gehitzea berrikuntzari buruzko ohiko formulazioari (I+G+B+K), sakontasun handiagoz ulertzeko nola artikulatzen diren berrikuntza- eta aldaketa-prozesuak egitura mailan.

Oso garrantzitsua da faktore kultural hau ezagutzea eta neurtzea sakonago ulertzeko gure berrikuntza-prozesua eta, batez ere, bere elementu estrategikoak proiektatu ahal izateko etorkizunari begira. Berrikuntza estrategiko eta espezializazio adimendunak arrakastatsuenak nazioarte mailan (Finlandia, Baviera, Quebec, Estonia, etab), beren kultur dimentsioa gehitzeko gai izan direnak dira (Rae, Westlake, 2014).

Kontua da antzeko egoerei egiten diegula aurre, baina modu desberdinean erantzuten dugula. Gauza berak ikusten ditugu, baina ez ditugu berdin interpretatzen. Arrazoi honengatik, beren berrikuntza-ekosistema edota espezializazio adimendunaren estrategia euren kultura faktorea, euren elementu bereizlea eta balio erantsia gehitu gabe eraikitzen dutenak ez dira gai ezagutza teknikoak guztien eskura dagoen munduan lehiatzeko. Bakarrak bihurtzen gaituen hori gehitzetik etorriko dira sormena eta diferentzia, eta ez askok komunean dutena errepikatzen: zerbait berezko eta desberdina munduari ematea.

3. Balioak neurtzeko erronka

Ibilbide honetan, gure eraldaketa gertatu berria ahalbidetu duten faktore kulturalak hobeto ezagutzen eta neurtzen ahalegindu behar dugu. Gure herria nazioarte mailan gizarte Berrikuntzako erreferente gisa proiektatzeko giltza da.

Erronka honi heltzeko modu bat nor garen eta honela zergatik jokatzeko dugun deskribatzeko erabilitako narratibak aztertzea da. Narratiba hauek gure erabaki eta jokabideetan eragiten duten balioak eta usteak adierazten dituzte. Azken hamarkadetan bereizgarri izan ditugun elementu ukiezinak

dira. Gure herrialdeko enpresen, erakundeen edota proiektu sozialen eraldaketaren (euskara kasu) protagonista izan diren pertsonen galdetzen diegunean, gehiengo nagusiak azken hamarkadetakoa narratiba partekatua adierazten du, oso antzeko usteak, eta bat datozen beraien proiektu familiar, enpresarial edota sozialak gidatu dituzten balioen garrantzia nabarmentzean. Elhuyar Fundazioarekin batera egindako ikerketan, Euskara munduaren narratibak identifikatzeko, balio sistema bateratua aurkitu dugu.

Funtsezko elementua da lurralde-eraldaketaren prozesuak ulertzeko. Esperientziak erakusten digu benetako egiturazko eraldaketa-prozesuak soilik lortzen dituztela proiektu jakinei eta mugimendu modura interkonektatuei lotutako eraldaketa-narratiba sortzea lortzen duten lurralde haiek. Proiektuak bezain garrantzitsua da gizarteak duen narratiba kolektiboa. Proiektuak kuantifikagarriak dira, baina narratiba kolektiboak sortzeko prozesuak askoz zailagoak diren neurtzen. Oraindik ez dakigu ziur gizarte hauek zergatik erabakitzen duten balio eta narratiba jakinei lotzea, nahiz eta badiren argudio historiko eta sozialak hauek azaltzeko (Engle, 2015).

Euskal kasuan, euskal gizartea oso balio zehatzekin identifikatu da: esfortzua, konpromisoa, auto-erantzukizuna edota sakrifizioa. Balio-sistema hau da azken hamarkadetan hartutako erabaki estrategiko ezberdinak neurri handi batean azaltzen dituen, baina ez die erantzuten soil-soilik logika historiko eta sozial batzuei. Nahiz eta gustuko dugun errepikatzea euskaldunok horrelakoak izan garea mendeetan, egia esan, ez gara beste edozein herriren oso desberdinak alor sozial, ekonomiko edo politikoan. Ezohikoa dena da balio horiei lotzeko eta zailtasun handiko uneetan modu jakin batean jokatzeko erabaki kolektiboa, euskararen biziberritze prozesuan adibidez. Prozesu honek etorkizunerantz proiektu daitekeen narratiba historiko eta amesgarria ematen dio. Honelakok garea sinistean, honela jokatzeko dugu (Flyjberg, Brent, 2006).

Identitatea eraikitzeko prozesuek elementu objektibo eta historikoak hauen interpretazioekin konbinatzen dituzte modu ez linealean (Espiau, 2017). Gure historiako elementu batzuei gure burua lotzea edota garrantzi handiagoa ematea erabakitzen dugu, eta garrantzi txikiagoa ematen diegu beste batzuei. Prozesu hauek, normalean, gizarte baten narratiba positiboak zein negatiboak sortzen ditu, ekintza kolektiboa baldintzatzen duen bitartean. Eraldaketa-prozesuek eta giza

garapen iraunkorraren ereduak balantza narratiba positiboetarantz erortzea behar dute eta balio eraldatzaileei lotua egotea.

Gure kasuan, gaur egun oraindik ere, arrakasta soziala eta ekonomikoa bizi-proiektua edo profesionala Euskal Herrian garatzeko aukerari lotua dago. Gurean antzeko erronkak pairatu dituzten beste lurralde askotan, aukerak lurralde horretatik kanpo bilatzeari lotua dago arrakasta (Hodgson, 2016). Aldea funtsezkoa da. Nola liteke lurralde bat eraldatu ahal izatea eta lehiakorra izatea eragile nagusiak sinistuta badaude gauzak ezin direla aldatu?

Esaten ari garen bezala, eraldaketa-prozesuaren dimentsio kulturalak metodologia kualitatiboak eskatzen ditu, ahalbidetuko digutenak ulertzea eta neurtu ahal izatea balio-sistema, balio hauek adierazteko erabilitako narratibak eta azken hamarkadetan euskal gizartearen jokatzeko modu naturala bihurtu diren jokabideak. Faktore multzo honek laguntzen digu sakonago ulertzen zergatik hartu ziren erabaki estrategiko zehatzak.

Balio hauek neurtzeko lehen saioa The Young Foundationek egin du, Mondragon Korporazioaren inguruan jasotako narratibetan hainbat elementu komun identifikatu dituen txosten batean (Heales, Hodgson, 2017). Kooperatibako kideek adierazitako balio-sistematzat deskriba daitezke. Ariketa hau interes handikoa da, izan ere, balio-sistema ezagututa hobeto uler baitezakegu zergatik hartu diren hainbeste enpresa-erabaki, hasiera batean merkatuaren jokabidetik urrutikoak ziruditenak (soldata-politika, etekinen banaketa, lan-baldintzak, solidaritate- eta interkooperazio-mekanismoak, barne demokraziako sistemak, euskararen garrantzia, etab.).

Talde kooperatiboa aztertzeko modu honek aukera eman digu demostratzeko enpresa ez ezik, benetako gizarte berrikuntzako ekosistema ere badela Mondragon. Europako Batzordeak “Hazkuntza Inklusiboko” erreferentziak bilatzen dituen unean, kooperatibek beren nazioarteko marka eta lehiakortasun-sistema proiektu dezakete eremu honetako esperientziarik arrakastatsuenetako eta eskala luzeko gisa.

Bistan dago Mondragonen balio-sistema eta narratibak ezin direla estrapolatu linealki euskal gizarte osora, baina lagun diezaguke hausnartzen gure lurraldeko narratibak eta eragileak nola artikulatzen diren, datu kuantifikagarrietan oinarrituta.

Agirre Lehendakaria Center, egun, antzeko beste ikerkuntza-prozesu batzuk bideratu ditu Gipuzkoako lurraldean diharduen balio-sistema, euskararen berreskurapen eta euskal unibertsitate sistemaren inguruan, Mondragon Kooperatibaren sistemarekiko elementu komunak eta ezberdintasunak identifikatzeko helburuz. Elementu komunek informazio baliotsua eman digute euskal gizartearen balio-sistemari buruz eta, Mondragon taldearekin gertatu den antzera, herrialde marka askoz ere boteretsuagoa eraikitzea ahalbidetuko digu.

4. Gaur egungo erronkak

Sakondu behar dugun eta euskal kasuaren beste elementu batzuekin alderatu behar dugun esperientzia eta ibilbide hau izan arren, balio-sistema, narratiba berriak eta munduan proiektatu nahi dugun marka bidegurutze handi baten aurrean daude. Autogobernua berreskuratu zenetik lehen aldiz, berdintasunik eza modu kezagarri handitzen ari da Euskal Herrian, eta aberastasunaren banaketa ekitatiboagoak “euskal eredia” deiturikoaren jatorrizko elementuetako bat izateari uzteko arriskua du. Gai honen zentraltasuna kontuan izanda, gertaera hau garrantzi handikoa da, izan ere, euskal markaren oinarri izan beharko lukeen narratibari eragiten baitio.

Errealitatea da erremediorik jartzen ez badugu, ziklo-aldaketa baten hasieran egongo garela eta gizarte-ereduaren aldaketa ere esan nahi du horrek. Duela 40 urte gizarte-eredu ezberdin baten aldeko apustua egin genuen. Madritelik eta Bruselatik bestek bezala egiteko aholkatzen zigutenean, “merkatuaren gizartearen” alde apustu egiteko, ezetz esan genuen. Esan genuen euskara biziberritzea funtsezkoa zela gure lehiakortasunerako eta merkatu-irizpide hutsekin gobernatzen den gizarte noraezean doan itsasontzi bihurtzera kondenatua dagoela.

Esan genuen eta, garrantzitsuena, demostratu genuen eraiki daitekeela gizarte lehiakorra eta modernoa konpromiso sozial indartsuari uko egin gabe, bertoko kulturari eman behar zaion balioa aldarrikatzen. Tropelaren bukaeran egotetik nazioartean erreferentzia bihurtzera pasa ginen (hezakuntza gutxituen arloan ere bai), zailtasunik handieneko testuinguruan modu solidarioan eraldatu nahi duten hiri, eskualde eta herrialdeen erreferentzia. Gizarte-ekonomia, lankidetzeta publiko pribatua eta inbertsioa gizarte politiketan izan da gure arrakastaren gako

garrantzitsuenetako bat. Ez dugu guk esaten, duela urtebete eskas, Erresuma Batuko berrikuntza-agentziak (NESTA) txosten bat argitaratu zuen eta Euskadi munduko nazio txiki berritzaileenetako bat bezala kokatzen zen (Rae, Westlake, 2014).

Kultura kontzeptura itzuliz, oraingoa baino zailagoa zen egoera bati buelta eman bagenion 80 eta 90eko hamarkadetan, gure giza kapitala handitzeari esker izan zen, herritar gehienek bizi-baldintzak hobetzeari esker eta lankidetzaren publiko pribatuari esker izan zen, gizarte osoaren laguntzarekin batera. Euskal eraldaketa ezin da ulertu dimentsio sozial hau gabe eta inoiz ez genuen lortuko, etekina gutxi batzuen esku geratu balitz.

5. Ondorioak

Berri ona zera da, oraindik garaiz gabiltzala euskal eredu birsortzeko. Birsorkuntza hau ez da etorriko proiektu izarren eskutik, ezta beste gizarte batzuek egiten dutena errepikatzen ere. Euskal herriak historian zehar ezaugarri izan dituen balio-sistemekin eta jokabideekin konektatu behar gaitu berriro. Euskal kulturaren K da “euskal eredu berria” bideratu behar duena, herri gisa ditugun indarretan oinarritua: lehiakortasuna solidaritatean. Geure identitateak begiratzea errealitateari etorkizun desberdina ikusteko eta horretarako euskara ezinbestekoa da. Besteen begirada bera aplikatzen badugu, ezingo dugu geurea eta ezberdina den ezer ikusi.

Orain modu berean erantzun beharko litzateke gauzak hobeto daudenean. Lehen, eraldaketarako palanka indartsua erabili genuen, biziraupen-izpiritua; orain beste bat erabil dezakegu, ez botere txikiagokoa, berdintasun ezaren aurkako borroka. Beste aukera bat irekitzen zaigu geure onena erakusteko. Aprobetxa dezakegu, edota beste batzuek jartzen diguten korronteari jarraitu, herri gisa dugun identitatea galdu arte.

Euskadi nazioarteko ekonomiaren pentsamendu- eta analisi-zentro nagusientzat hain erakargarria izateko arrazoietakoa bat bere berdintasun-kultura da. Positiboki baloratzen dugu aurrerapen kolektiboa eta ez ginen arrakasta indibidualera lerratu. Orain San Frantziskon ere ohartu dira aberastasunaren birbanaketaren eta “amets amerikararen” sinistek dakarren bizi-kalitatearen murrizketaren kostu sozialaz, eta euskal ereduaren antzeko eredu alternatiboak bilatzen ari dira (McLaren, Agyeman, 2015).

Iritsi da unea etorkizunean besteek gu nola gogoratzea nahi dugun erabakitzeke. Izan gaitzeko zailena egin zuen gizarte bat: sakontasunez eraldatu zena eredu ezberdin eta solidario bati jarraituz, baina gero noraezean zebilen beste itsasontzi bat bihurtu zena; edota erabaki dezakegu beste eraldaketa bati aurre egitea, giza garapen iraunkorrean nazioarteko rankingen liderrak izatera eramane beharko gintuzkeena.

Ez da erraza, baina jakin badakigu ahal dela. Bere ahaleginaren bidez 80 eta 90eko hamarkadetakoa eraldaketa handi hartan lider izan ziren pertsonak badakite ahal dela eta zer garrantzia izan zuen euskaren biziberritze prozesua testuinguru hartan. Dena orain hartzen ditugun erabakien baitan dago. Besteek egiten dutena egitearekin konformatzen bagara, besteak bezalakoak izaten amaituko dugu. Kolektiboki bide alternatibo bat hartzea erabakitzen badugu, zailtasun askorekin egingo dugu topo, baina, seguru aski, askoz ere emaitza hobekak lortuko ditugu. Bide horretan, euskarak zer papera jokatu behar duen ere erabaki behar dugu. Azken bolada honetan, euskara eta lehiakortasun sistema bi gauza erabat ezberdinak direla ematen bait du.

Bibliografia

Agirreazkuenaga, Joseba, 2012, *Euskal herritarren burujabetza (1793-1919: Euskal herritarren autogobernu auziaren bilakaeraz: Foruen erakundetzetik Autonomia Estatutura)*, Alberdania.

Coleman, Peter, 2000, "Intractable Conflict" - *The Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice*, San Francisco, Jossey-Bass Publishers [orriak: 428-450].

Devaney, Claire; Shafique, Atif; Grinsted, Sam, 2017, *Citizens and inclusive growth*, RSA Action and Research Centre: https://www.thersa.org/globalassets/pdfs/reports/rsa_citizens-and-inclusive-growth-report.pdf

Engle, Jayne, 2015, *Can disasters open pathways to social change? Investigating community development through participatory methodologies and qualitative longitudinal research*. McGill University: https://haitipartners.org/wp-content/uploads/2015/10/151026_Engle_ACSP2015.pdf

Espiau, Gorka, 2017, *Basque transformational narratives*, Meeting of the Minds: <http://meetingoftheminds.org/basque-transformational-narratives-21585>

Espiau, Gorka, 2017, *Nuevas tendencias de innovación social*, RETS, aldizkariaren 36. zenbakia, [orriak: 141-168]: <https://agirrecenter.eus/es/documentos/articulos/nuevas-tendencias-innovacion-social.pdf>

Flyjberg, Brent, 2006, *Making Organization Research Matter: Power, Values and Phronesis*, Stewart R. Clegg, Cynthia Hardy, Thomas B. Lawrence, Walter R. Nord, *The Sage Handbook of Organization Studies*, Sage: <http://flyvjberg.plan.aau.dk/Publications2006/PhronOrgClegg0603Handbook.pdf>

Hogdson, Mary; Heales, Charlotte; RICH, Hannah, 2017, *Humanity at Work*, The Young Foundation: <http://youngfoundation.org/wp-content/uploads/2017/04/Humanity-at-Work-online-copy.pdf>

Hogdson, Mary, 2016, *A story of Leeds. Changing the world everyday*, Amplify Leeds, The Young Foundation: <http://youngfoundation.org/wp-content/uploads/2016/10/LEEDS-STORYBOOK-FOR-PRINT-FINAL-16-03.pdf>

Ibarretxe, Juan Jose, 2010, *The Basque case. A comprehensive model for sustainable human development*, Euskal Herriko Unibertsitatea: <http://www.ehu.es/ojs/index.php/ceinik/article/view/13764/12174>

Ibarretxe, Juan Jose, 2015, *Aprender a aprender... Aprender a ser*, Agirre Lehendakaria Center: <https://agirrecenter.eus/es/documentos/articulos/aprender-a-aprender-aprender-a-ser-diciembre-2015.pdf/view>

Mclaren, Duncan; Agyeman, Julian, 2015, *Sharing Cities. A Case for Truly Smart and Sustainable Cities*, MIT Press.

Mazzucatto, Mariana, 2013, *The Entrepreneurial State: debunking public vs. private sector myths*, Anthem: <https://marianamazzucatto.com/entrepreneurial-state/>

Piketty, Thomas, 2014, *Capital in the Twenty-First Century*, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.

Porter, Michael E.; Kramer, Mark R, 2011, *Creating Shared Value*, Harvard Business Review: <https://hbr.org/2011/01/the-big-idea-creating-shared-value>

Rae, Jen; Westlake, Stian, June 2014, *When Small is Beautiful: lessons from highly innovative smaller countries*, NESTA: <https://agirrecenter.eus/es/documentos/informes/when20small20is20beautiful20final.pdf/view>

Uriarte, Pedro Luis, 2015, *El concierto económico vasco, una visión personal*: <http://www.elconciertoeconomico.com/descargate-la-obra/>